

Gulyás Martin

A MUNKÁS-ÖNIGAZGATÁS GONDOLATA ÉS ESÉLYEI TÖRTÉNELMI PERSPEKTÍVÁBAN – 1956, 1989

Előadásomban néhány összehasonlító megállapítást szeretnék tenni azzal kapcsolatban, hogy az 1956-os munkástanácsok és a '89-es munkástanács-mozgalom között milyen hasonlóságok és különbségek mutathatóak ki.

A „dolgozói öngazgatás” elképzelése egyidős a korai kapitalizmus-kritikák megszületésével, gyakorlati megvalósításának kísérletei pedig végigkísérik az egész XX. századot. A munkás-öngazgatás szűkebb értelemben a *szubszidiaritás* és az *önkormányzás* elvéhez kötődik. Ahhoz az alapgondolathoz, hogy a különféle irányítási-rendelkezési jogosultságokat azokhoz a közösségekhez kell utalni, amelyek felelősen képesek dönteni saját sorsukról. A XIX. században Marx és a német szociáldemokrácia adott elméleti keretet a munkások „szabad társulásainak”, a szovjet típusú diktatúra bevezetése után azonban az öngazgatás gondolata a kiépülő pártállami rendszer baloldali kritikájaként élt tovább.

Az 1956-ban megalakult – mintegy 2.100 üzemi munkástanács – *forradalmi helyzetben, egy rendszer összeomlásának* időszakában volt kénytelen működni. A dolgozók által megválasztott testületek így az üzemvezetés akut problémáin túl olykor általános közigazgatási feladatokat is elláttak. Számos településen a nemzetőrséggel együttműködve megalakított üzemőrségek őrizték a gyári vagyont, biztosították a közellátás céljára történő termelés zavartalanságát, az ország élmezőjéhez szükséges szállításokat. Az októberi „tűzoltó” intézkedések mellett október 31-től figyelhetőek meg az általuk „szocialista demokráciának” nevezett rendszer alapelveinek lefektetését célzó, főleg fővárosi kezdeményezések. Ezek az elképzelések főleg a lengyel és jugoszláv munkástanácsok működési tapasztalataiból származtak, valamint az '50-es évek tervutasításos, az ún. „üzemi háromszögön” alapuló gazdaságirányítási szisztéma tagadásából születtek. '56-ban a munkástanácsok voltak azok a forradalmi szervek, amelyek legkevésbé voltak a kor „szocialisztikus” eszméinek ellenfelei. A pártállami káderbürokráciát feleslegesnek, a diktatórikus vezetési módszereket elvetendőnek tartották, és a demokratikus legitimáció elveivel váltották volna fel. A nemzetgazdaság irányítását, vezetését a politika és a gazdasági káderek béklyóiból kiszabadítva a dolgozók választott szakmai testületeire bízták. Nem kívánták a tőkés piaci viszonyok 1945 előtti viszonyainak restaurációját. Az „ötvenhatológia” egyetért abban, hogy valamiféle *szociális államgazdaság* felépítésére törekedtek. Ez egy vegyes tulajdoni rendszert jelentett, melyben az egyes tulajdonformák arányai bizonytalanok voltak. Nem vetették el az állam

tulajdonosi szerepvállalását és ellenőrző funkcióját a gazdaságban, favorizálták a közösségi tulajdonformákat, ha azok az azt alkotó közösségek saját akaratából jönnek létre, nem pedig a gazdaság felülről történő, erőszakos megszervezése következtében. Doktori kutatásaim szerint a munkástanácsok a magántulajdonnak sem voltak ellenfelei: egyes műszaki értelmiségiek egyéni dolgozói munkásrészvények bevezetésével tartották lehetségesnek a dolgozói érdekeltség fenntartását az államosított gazdaságban, a mezőgazdaságban pedig a szövetkezetek mellett egyéni, kisparaszti gazdaságok és kisbérleti rendszer bevezetését szorgalmazták. Összességében az '56-os munkástanács-vízió, ahogy a tagság összetétele is, sokszínű és egyben széttartó. Voltak, akik a szocialista gazdasági alapelvek alapján – komolyan véve az alkotmány betűjét – valódi dolgozói kontrollt akartak a nevében népnek nevezett, valójában állami kezelésben lévő vagyon felett. Ezek az eklektikus elképzelések egybecsengenek a klasszikus polgári (liberális) közgazdaságtan egyes alapvetéseivel szintúgy, mint a '20-as évektől népszerű közösségelvű, korporatív, vagy tervezésben hívő gazdasági irányzatokkal.

'89-hez képest fontos különbség, hogy '56-ban a nyugati integráció helyett az *el nem köteleződés, a blokkon kívülség* volt általános követelés a munkástanácsok részéről is – még ha a jaltai rend megváltoztathatatlansága miatt ez nem is volt reális. Igaz, a forradalom értékei a keleti helyett a nyugati politikai gondolkodás és modern demokratikus társadalomszervezés sajátosságaival mutattak rokonságot.

A '89-es magyar rendszerváltás *tárgyalásos, békés természetéből* fakadóan az '56-oshoz hasonló kiélezett helyzeteket nem hozott. Nem voltak közellátási zavarok, az átmenet háttérfolyamatainak következményei nem jártak az országot működtető struktúrák látványos összeomlásával. Így nem volt igény rendkívüli felhatalmazású munkásszervekre sem, melyek a gazdasági intézményeket irányították volna. Noha munkástanácsok ad hoc jelleggel alakultak egyes üzemekben, hagyománykövető jelleggel. A lengyel rendszerváltással ellentétben – ahol jelentős munkásrészvétel és szervezkedés mellett történtek a változások – hazánkban a munkásság leginkább passzív szemlélője volt az eseményeknek. A lengyel minta tehát '89-ben kisebb szerepet játszott '56-hoz képest.

A fő nemzetközi elvárások a korábban nyújtott hitelért cserébe – az ún. IMF-klauszulák alapján – főként az adósság-vagyon csere, a fizetőképesség és a versenyképesség megteremtése voltak. A gazdasági kényszerpálya és a nemzetközi átalakulásnak való kiszolgáltatottság meghatározta a polarizálódó politikai erők lehetőségeit is. A releváns pártok – politikai nézetkülönbségeik ellenére – lényegében egyetértettek abban, hogy az elvárások teljesítése érdekében az állami vagyontömeg versenyképessé tétele külső tőkeimportra alapuló privatizációs politikával történjen meg. Ezzel végképp partvonalon kívülre helyeződtek a nyertes kormánypárton belül a szociális piacgazdasághoz fűződő elképzelések, az SZDSZ-en

és az utódpárton belüli baloldali átalakulási alternatívák is. Így kisebbségbe került az az elképzelés is – és ez törvényekben is érezhető volt –, hogy az állami vagyon új tulajdonosai munkásrésztvényeken vagy egyéni részesedéssel keresztül bizonyos mértékig maguk a dolgozók legyenek. Pedig ezek az irányvonalak lettek volna leginkább alkalmasak arra, hogy érzékenyek legyenek a társadalmi átalakulás leendő veszteségeinek érdekképviselőire.

'89-ben az '56-os munkástanács-követelések jelentős része már anakronisztikus volt. Hiszen '89 programja egyértelműen a kor nyugati kapitalizmusmodelljének bevezetését eredményezte, míg '56-ban a társadalom politikailag tudatos cselekvői nem kívánták az általuk kapitalizmusként ismert 1945 előtti rendszer visszaállítását. A kor szociális piacgazdaságát pedig korlátozottan ismerték. Igaz, a jövőre vonatkozó elképzelések is zavarosak, sokszor önellentmondóak voltak. Az akkori követelések egy része speciálisan az '56-os helyzet állandó változására adott politikai reakció volt, másrészt az ötvenes évek mesterségesen iparosított társadalmát által megfogalmazott igényeket fejezett ki. Három évtizeddel később, a gazdasági reformok után (melyek számos munkástanács-követelésre hasonlító elemet építettek be a magyar gazdaságpolitikába), az '56-os gazdasági vízió amiatt is partvonalon kívülre került, mert a felszabadult közép-európai gazdaságok a neoliberais gazdaságelmélet és a nyugati pozíciószerezés áldozataivá váltak. A munkástanács a rendszerváltó ellenzék számára a forradalmi hagyomány egyik vállalható örökségeként, az önszerveződés és önkormányzatiság elveit alátámasztó történelmi példaként élhetett elsősorban tovább, és válhatott a racionális politikai cselekvés számára egyfajta hivatkozási alappá, előképpé. A munkásság jövőbeli perspektíváit így leginkább a megalakuló pártok platformjai vagy „önjelölt” munkásképviselek vállalták fel.

Az 1988 szeptemberében megalakuló Baloldali Alternatíva Egyesülés (BAL) marxista indíttatású kapitalizmus-kritikáját főként értelmiségi csoportosulások foglalmazták meg,¹ politikai program és társadalmi bázis híján viszont a rendszerváltó szellemi paletta perifériájára szorultak. Az új rendszer pártjaival és a tőkés tulajdonosokkal szembenálló „civil munkásellenzék” létrehozását favorizálták.

Nagy Éva egy tanulmányában a '89-es munkástanács-mozgalom három irányzatát jelöli meg.² Az első a „tulajdonos” munkástanácsok, a második irányzat az '56-os tradíciót és alapköveteléseket felkaroló Rácz Sándor vezette vonal, a harmadik a máig létező és győztes, Palkovics Imre vezette irányzat, amely munkástanács helyett

1 Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág Kiadó. Budapest, 2006. 247–248, 468.

2 Nagy Éva Katalin: *Munkástanácsok 1989-ben. A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában*. In: *Eszmélet*, 91. szám (2011) 120.

érdekképviselőket ellátó szakszervezetekben gondolkodott. A három irányzat az 1990. április 24-én megalakult Munkástanácsok Országos Szövetségében csapott össze, melyben végül a Palkovics-vezette szárny diadalmaskodott – mindmáig.

Sporadikus kísérletek voltak a munkástanácsok országos hálózatának kiépítésére és megszervezésére. A Thoma László vezette *Munkástanácsok Információs Irodája* pártoktól függetlenül nyújtott szakmai-jogi és gyakorlati tanácsadást, készített útmutatókat munkáskollektívák számára. A munkástanács-választás alapelveiről, szabályáról kiadott tájékoztató kifejezetten az '56-os demokratikus szerveződési, választási mintákat követte. Az átalakulás időszakának sarkalatos törvényei, illetve a leendő két nagy rendszerpárt, az MDF és az SZDSZ paktumja következtében az új alkotmányból is kikerült a dolgozói közösségek tulajdonának lehetősége. Az ún. munkavállalói résztulajdonosi programbizottság munkástulajdonlásra vonatkozó ajánlásai sem kerültek bele az ún. átalakulási törvénybe. Ennek butított verzióját fogadta el törvényként 1992-ben a parlament Munkavállalói Résztulajdonosi Programként, mely az amerikai ESOP-mintájára rendelte kiépíteni a munkástulajdont. E törvényt 2003-ban és 2010 után több alkalommal is módosították.

Azzal, hogy az állami vállalatok többségében nem sikerült megalakítani erős és ellenálló munkástanácsokat, melyek képviselték volna a helyi közösség érdekeit az új külföldi vagy hazai tőkés tulajdonos előtt, az állami vagyon – a könnyed törvényi szabályozások mellett – lényegében szabad prédává vált, vagy éveken belül utód nélkül megszűnt. A piaci versenynek kitett, egyre inkább használhatatlan képzettséggel és kilátástalansággal küszködő munkanélküliek százezreit hagyva maga után. A vállalatitanács-reform és a privatizáció gyakorlata pedig a nyugati tőketulajdonosok és a szocialista menedzseri elit győzelmét eredményezte.

Tekintettel arra, hogy a munkástanácsok alapvetően a közép-európai létező szocializmusok válságtermékei voltak, érdemes mérlegre tenni azt, hogy piaci verseny körülményei között egy munkástanács által irányított vállalat milyen kilátásokkal rendelkezik. Saul Estrin oxfordi közgazdásznak a munkás-participációra vonatkozó kutatásai szerint piaci viszonyok között – ahol a versenyképességet a rugalmasság, az innovációs készség, a gyors reakciók mozdítják elő –, a munkástanács léte komoly versenyképességi hátrányt jelent.³ Egyrészt nem képes kezelni a termelés során felhalmozódó tranzakciós költségeket, másrészt egyfajta biztonságot ad, nem készíti a munkaerőt az önképzésre és ellehetetleníti a rugalmas munkaerő-irányítást is. Hatékony működése is csak akkor biztosítható, ha a termelőegység tartósan nyereséges.

3 Estrin, Saul: Self-management, Employee Ownership and Transition. In: Franicevic, Vojmir–Uvalic, Milica (eds.): *Equality, Participation, Transition. Essays in Honour of Branko Horvat*. Macmillan Press, 2000.

Össességében tehát azt mondhatjuk, hogy '89-ben a munkástanács-modell szerinti ország-átalakítás programja nem volt időszerű, a nemzetközi viszonyok és a többségi politikai támogatás hiánya sem tette lehetővé. Így a munkástanácsok története a szocialista korszak egyik epizódja, tovább kutatandó témája marad. Az általuk vallott értékek viszont – melyek a magyar munkásmozgalom legnehezebb értékeiből, a szolidaritásból és az egyenlőség eszméjéből fakadnak – továbbra is követendő példát jelenthetnek.